

УДК 930.2:77]:355.425(477.8)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/47-1-3>

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ,

orcid.org/0000-0002-4969-052X

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри історії України

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

(Дрогобич, Львівська область, Україна),

доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної,

кадрової роботи та оборонного планування

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

(Львів, Україна) vilnickiy@gmail.com

Остан ПАВЛОВСЬКИЙ,

orcid.org/0000-0001-5080-6078

аспірант кафедри історії України

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

(Дрогобич, Львівська область, Україна) pavlovskiyostap9@gmail.com

Тарас БАТЮК,

orcid.org/0000-0003-4159-5226

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

(Дрогобич, Львівська область, Україна) tbatyuk@gmail.com

ФОТОГРАФІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В КАРПАТСЬКОМУ КРАЇ ОУН (1940-І – ПОЧАТОК 1950-Х РОКІВ)

В опублікованій статті розглядаються фотографії як один із видів джерел для дослідження українського визвольного руху 1940–1950-х рр. Мета статті – проаналізувати та описати інформаційний потенціал фотографій як джерела до історії українського визвольного руху 1940–1950-х рр. Методологія дослідження базується на принципах історизму, науковості, об'єктивності, при цьому застосовуються методи зовнішньої та внутрішньої критики джерел. Наукова новизна полягає в тому, що вперше розкривається інформаційний потенціал фотографій як джерела до вивчення українського визвольного руху 1940–1950-х рр. Отже, під час підготовки комплексного дослідження з історії українського визвольного руху (1940–1950-х рр.) вкрай необхідно залучати широкий комплекс різних видів джерел. Візуалізація фактологічної інформації дозволяє водночас розвантажити текст та інтерпретувати конкретний факт. Звісно, що як із будь-яким джерелом, з фотографіями необхідно здійснювати ретельну джерелознавчу роботу. Правильний підбір фотографій дає змогу простежити історичне явище в динаміці, отримати особливу інформацію, яка не могла бути зафіксована в жодному іншому – зовнішній вигляд, обмундирування, озброєння тощо. Фотоджерела з історії українського визвольного руху зберігаються в державних, галузевих архівах усіх рівнів, фондах музеїв, приватних колекціях, сімейних фотоархівах, видаються цілими фотоальбомами, публікуються в узагальнюючих дослідженнях, краєзнавчих і мемуарних нарисах, пресі тощо. Звичайно, вони також дуже різні за своїм походженням та інформативністю – фото (групові, індивідуальні), які були створені радянськими репресивно-каральними органами, націоналістичними структурами, приватними установами та особами тощо.

Встановлено, що націоналісти, попри всі складнощі – брак технічних, витратних засобів і спеціалістів (ретельний нагляд силовиків за купівлею витратних матеріалів й особами, які володіли цією справою), сувору заборону фотографуватися (що могло і часто призводило до розконспірації) – все ж намагалися залишити пам'ятку про надзвичайно важливий етап визвольної боротьби українського народу. Показано, що радянські силовики також використовували фотосправу та фотокартки в боротьбі проти учасників ОУН і УПА (агентурно-оперативні розробки, розшукові справи, ідентифікація та дискредитація націоналістів, їхніх родичів тощо). Саме посмертні фото загиблих націоналістів є одним з яскравих прикладів репресивної політики радянської адміністрації щодо українського визвольного руху.

Ключові слова: *фото, український визвольний рух, повсякдення, репресивно-каральні органи.*

Vasyl ILNYTSKYI,*orcid.org/0000-0002-4969-052X**PhD hab. (History), Associate Professor;**Head of the Department of Ukraine's History**Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University**(Drohobych, Lviv region, Ukraine),**Associate Professor at the Department of Mobilization, Organizational, Staffing,**Human Resources and Defense Planning**National Academy of Land Forces named after Petro Sahaidachnyi**(Lviv, Ukraine) vilnickiy@gmail.com***Ostap PAVLOVSKYI,***orcid.org/0000-0001-5080-6078**Postgraduate Student at the Department of History of Ukraine**Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University**(Drohobych, Lviv region, Ukraine) pavlovskiyostap9@gmail.com***Taras BATIUK,***orcid.org/0000-0003-4159-5226**PhD (History), Assistant Professor;**Assistant Professor at the Department of Ukrainian History**Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University**(Drohobych, Lviv region, Ukraine) tbatyuk@gmail.com*

PHOTOS AS A SOURCE FOR THE STUDY OF THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT IN THE CARPATHIAN REGION OF THE OUN (THE 1940S – EARLY 1950S)

The published article considers photographs one of the types of sources of the Ukrainian liberation movement's study of 1940–1950. The purpose of the research is to analyze and describe the information potential of photographs as sources for the history of the Ukrainian liberation movement of 1940–1950. The methodology is based on the principles of historicism, scientificity, objectivity, using methods of external and internal criticism of the sources. The scientific novelty is that the information potential of photographs as a source for studying the Ukrainian liberation movement of 1940–1950 is revealed. Thus, in preparing a comprehensive study of the history of the Ukrainian liberation movement (1940 – the 1950s) it is necessary to involve a wide range of different kinds of sources. The visualization of information allows to unload the text and interpret a specific fact simultaneously. It is necessary to carry out careful source work with photographs. Proper selection of photos allows tracing a historical phenomenon in dynamics, to obtain specific information that could not be recorded in other ways – appearance, uniforms, weapons, and so on. Photo sources on the history of the Ukrainian liberation movement are stored in state and branch archives of all levels, museum funds, private collections, family photo archives, published entire photo albums, published in generalizing studies, local lore and memoirs, the press and more. They are different in their origin and informativeness – photos (group, individual) which were created by the Soviet repressive and punitive authorities, nationalist structures, private institutions and individuals, and so on.

It was established that the nationalists, despite all the difficulties like lack of technical, expendable resources and specialists (careful supervision of law enforcement officers over the purchase of consumables and persons in charge of the case), a strict ban on photography (which could and often led to conspiracy), still tried to an extremely important stage of the liberation struggle of the Ukrainian people. It is shown that the Soviet security forces also used photography and photographs in the fight against members of the OUN and UPA (intelligence and operational developments, investigations, identification and discrediting of nationalists, their relatives, etc.). Posthumous photos of dead nationalists are one of the clearest examples of the Soviet administration's repressive policy toward the Ukrainian liberation movement.

Key words: *photo, Ukrainian liberation movement, everyday life, repressive and punitive bodies.*

Постановка проблеми. Сучасні дослідження вимагають залучення широкого комплексу різних видів джерел. Безумовно, кожна наукова праця якісно зростає після використання в ньому ілюстративного матеріалу, який дає змогу візуалізувати описувані події та навіть не висловлені міркування, певною мірою розвантажити текст від фактажу. При цьому дозволяє показати кон-

текст історичних процесів, інтерпретуючи конкретний факт. Фотографія, як і будь-яке джерело, потребує інтерпретації та класифікації. Дуже важливою є правильна робота із цим видом джерела: насамперед установа часу та місця його створення, авторства, способу та обставин створення, відбір і класифікація, зовнішня та внутрішня критика.

Аналіз досліджень. За роки незалежності було опубліковано цілу низку досліджень, в яких вміщено фотосвітлина до історії українського визвольного руху. Вони публікувалися як у ґрунтовних, узагальнюючих дослідженнях з історії УВО, ОУН і УПА, так і в окремих краєзнавчих нарисах, пресі. Наприклад, трилогія Михайла Андрусяка про український визвольний рух на Івано-Франківщині, в якій опублікована унікальна колекція фотографій повстанців, в основному із Коломийської округи (Андрусак, 2004; Андрусак, 2005; Андрусак, 2007). У 2007 р. у с. Воскресинці Коломийського району Івано-Франківської області в будинку місцевого мешканця під час ремонту знайдено 33 фотографії місцевих підпільників (1946–1947 рр.), які зробив Дмитро Білійчук. Саме ці фото ввійшли до третього тому видання М. Андрусяка. Також відзначимо працю Михайла Бориса у двох книгах про Долинщину (Борис, 2002). Видавалися й окремі фотоальбоми. Так, просто унікальний фотоархів (Яворівський фотоархів УПА) було віднайдено в 1999 р. (216 фотографій) у Яворові Косівського району Івано-Франківської області, який відтак вдалося опублікувати (Яворівський фотоархів УПА, 2005). Відповідну розлогу статтю про автора цих фотографій, Івана Гаргата-«Липкевича» (довівши саме його авторство), написав Василь Гуменюк. (Гуменюк, 2003). Побачила світ також ще одна стаття про повстанські світлина Володимира Якимюка (Гуменюк, Якимюк, 2007). Величезний масив повстанських фотосвітлини опубліковано в щорічних календарях Літопису УПА.

Петро Гаранюк, директор школи у с. Орява Сколівського району в 1948 р. зробив серію фото членів (близько 30-ти фото), які заховав у вулику і зберіг до 1990-х рр., відтак передав Г. Дем'яну, і той опублікував кілька, решта залишилася в його архіві.

Мета статті – проаналізувати та описати інформаційний потенціал фотографій як джерела до історії українського визвольного руху 1940–1950-х рр.

Виклад основного матеріалу. Використання фотоматеріалів у комплексних історичних дослідженнях не є новим. Завдяки фотографіям можемо простежити історію повсякденності («історію маленьких людей»). Водночас цей вид джерела дозволяє побачити історичне явище в динаміці. Саме тому фото є одним із надзвичайно важливих, можна сказати, унікальних джерел до історії вивчення українського визвольного руху. Цей вид джерел дозволяє отримати особливу інформацію, яка не могла бути зафіксована в жодному іншому – зовнішній вигляд, обмунди-

рування, озброєння тощо. Загалом, таких фотоджерел з історії українського визвольного руху зберіглося багато. Однак вони також є далеко не повні (знищувалися, перебувають у приватних та засекречених архівних справах) та надзвичайно розпорошені. Так, їх можна віднайти в державних, галузевих архівах усіх рівнів, фондах музеїв, приватних колекціях, сімейних фотоархівах, видаються цілими фотоальбомами, публікуються в узагальнюючих дослідженнях, краєзнавчих і мемуарних нарисах, пресі тощо. Звичайно, вони також дуже різні за своїм походженням та інформативністю, зокрема фото (групові, індивідуальні), які були створені радянськими репресивно-каральними органами, націоналістичними структурами, приватними установами й особами. За період 1945–1954 рр. зберіглася значна кількість фотознімків, безпосередньо зроблених у підпіллі, а також радянськими силовими органами (фото загиблих і заарештованих націоналістів). Наявні фотокартки (навіть неідентифікованих осіб) дають змогу встановити особу через використання словесних описів, які масово збереглися в агентурно-розшукових і кримінальних справах. Водночас для ідентифікації зображених на них осіб, особливо у 1990-х роках, професійні історики та місцеві краєзнавці публікували в пресі різного рівня статті з проханням допомогти це зробити. І такі кроки давали позитивний результат.

Націоналісти, здійснюючи щоденну боротьбу, попри постійну напругу, не забували і про вишколи, самоосвіту, культурне дозвілля, святкування тощо. Одним зі складників цього процесу було фотографування. Щоправда, мала місце суворя заборона фотографуватися, оскільки це могло призвести до розконспірації. Проте її часто порушували, що за сучасних умов дає можливість вивчати фотосвітлина учасників визвольного руху (одноосібні, групові) у військових одностроях та з озброєнням, установити приблизну чисельність того чи іншого підрозділу у відповідний часовий період. Водночас фотографії дозволяють побачити щоденний побут повстанців, спростувати один із міфів радянської пропаганди, що націоналісти нібито воювали виключно в німецьких одностроях із німецькою зброєю.

Справа фотографування була досить складною в умовах підпілля. По-перше, відчувався брак як самих фотоапаратів, так і витратних матеріалів до нього (плівки чи пластини, фотопапір, реактиви). По-друге, гостро стояло питання з кваліфікованими фахівцями, які це могли робити. По-третє, проблемною була обробка світлини. По-четверте, служба безпеки ОУН ретельно стежила за дотри-

манням наказу про заборону фотографування, яке могло призвести до розконспірації підпільників. Наприклад, один із таких випадків трапився на початку серпня 1946 р. у с. Стрільбичі під час проведення чекістсько-військової операції, в результаті якої був виявлений склад Самбірського надрайонного і Старосамбірського районного проводів ОУН. З-поміж вилучених документів були виявлені різноманітні фотографії, в тому числі весь склад указаних вище проводів ОУН. Оскільки більшість світлин була зроблена одним фотографом, то постало питання про його встановлення, вербування чи притягнення до відповідальності як симпатика. Чекісти заарештували працівницю референтури УЧХ районного проводу Елеонору Сопотницьку – «Тетяну», яка була на фотографіях у складі оунівців. На допиті вона зізналася, що фотографії зробив один із мешканців села Стара Сіль. Після проведеного розслідування було встановлено, що фотограф «Рогозін», який був переселенцем із території Польщі, підтримував зв'язок із підпіллям, надавав матеріальну допомогу. 27 серпня «Рогозін» перебував у особистих справах у м. Старий Самбір. Працівники райвідділу МДБ затримали його і доправили на одну з конспіративних квартир, де він був ґрунтовно допитаний. За виготовлення фотографії (складу Самбірського надрайонного і Старосамбірського районного проводів ОУН) «Рогозін» отримав 1500 рублів (ідеться про фото, які він робив у квітні 1946 р.) (ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 110. Арк. 252 зв. 253). Інший випадок: Володимир Осадців (1927 р. н., м. Одеса, українець, освіта неповна середня) проживав у м. Станіслав і працював фотографом. Водночас він робив фотографії, ремонтував радіоприймачі для підпільників. За це був заарештований 12 січня 1949 р. і вже на другий день Особливою нарадою при МДБ СРСР засуджений на 10 років позбавлення волі (Реабілітовані історією, 2001: 150).

На Старосамбірщині знайдено серію фото УПА з 1947 р., зокрема повстанців, які прийшли з Польщі, а також керівників Самбірського надрайонного проводу ОУН. Завдяки збереженню якісним фото та описам можна ідентифікувати кількох керівників.

Усі фотографи, які жили в межах адміністративних радянських одиниць, перебували на обліку спецорганів. Серед питань до затриманих симпатиків і підпільників була інформація про фотографів, які співпрацювали з ОУН; нерідко по селах це були місцеві вчителі-любители. Наприклад, один із заарештованих назвав фотографа Маланчина із с. Слобода Болехівська (років 30–37, середнього зросту, блондин, проживав біля школи), який вес-

ною 1948 р. купив німецький фотоапарат і необхідні для нього витратні матеріали. Після цього до нього заходили націоналісти фотографуватися. У с. Полянця Болехівська проживав сільський фотограф, який підтримував зв'язок із підпіллям і робив якісні світлини. У селі Лужки місцевий учитель (уродженець с. Гошів Болехівського р-ну) фотографував учасників підпілля (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 60 (1953). Спр. 3. Т. 6. Арк. 15–16). Отримавши таку інформацію, силовики розпочинали розроблення таких осіб із подальшим їх вербуванням та використанням в агентурно-оперативних комбінаціях із підпільниками і симпатиками.

Відзначимо, що й у самому підпіллі перебували фахівці, які мали відповідні навички й займалися фотографуванням. Одним із таких підпільних фотографів був Іван Гаргат-«Липкевич» (із с. Іванківка Богородчанського р-ну) (Гуменюк, 2003: 159). Дослідник історії визвольного руху В. Гуменюк довів, що фото з так званого Яворівського архіву належать саме «Липкевичу». При цьому вчений зазначає: коли П. Мельника-«Хмару» перевели у ТВ-21 «Гуцульщина», він узяв із собою 10 побратимів, серед яких був І. Гаргат із фотоапаратом. Фотоапарат «Zeiss-Ikon» було придбано за 1000 рублів у шевця Тимчука із с. Камінне Надвірнянського р-ну. Цим фотоапаратом «Липкевич» знімав щонайменше до осені 1949 р. – часу перебування у ТВ-21. Використовувався цей фотоапарат під час рейду в Румунію, про що свідчать багато світлин (Гуменюк, 2003: 161–163). До речі, фотографії, які дивом дійшли до наших днів, дозволяють нам уявити особливості побуту під час повстанського рейду. Зокрема, чітко видно, як повстанці снідають за великим столом поруч із будівлею, при цьому зброя постійно перебувала з бійцями на випадок небезпеки. Окрім цього, зберігся цілий комплекс фотоматеріалів із середовища підпілля Карпатського краю, які ілюструють особливості побуту (щоденного, святкового). Саме завдяки фотокарткам збереглася цікава інформація про неординарний випадок використання командиром ТВ-24 «Маківка» Я. Вітовським-«Зміюкою» двох собак «Сталін» і «Гітлер». До речі, він був не єдиним керівником у Карпатському краї ОУН, хто утримував собаку. Курінний куреня «Гайдамаки» Дмитро Гах-«Скуба» завів вівчарку, яку назвав «Сталін» (Киричук, 2003: 143).

У кожній зі структурних ланок націоналісти по-різному, неофіційно вирішували проблему браку фотоматеріалів і відповідних фахівців (оскільки існувала пряма заборона фотографуватися). Наприклад, на Франківщині було налаго-

джено контакт із продавцем Матієм у с. Слобода Болахівська, який займався спекуляцією та співпрацював із багатьма підпільниками, в тому числі працівниками референтур пропаганди (діставав папір, фарбу, радіо тощо). За завданням референта пропаганди Долинського районного проводу ОУН Володимира Нечая-«Енея» він приїздив у м. Львів двічі: восени 1947 р. привіз приймач «Родина» з батареями, друкарський і копіювальний папір; навесні 1948 р. закупив відріз на 3 костюми кольору хакі, шкіряну сумку, плівки для фотоапарату, різні канцелярські й туалетні приналежності (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 60 (1953). Спр. 3. Т. 6. Арк. 15–16).

До речі, радянські силовики також використовували фотосправу та фотокартки в боротьбі проти учасників ОУН і УПА. Зокрема, використовували силовики фотографування з підпільниками для «закріплення співпраці» (маючи у своєму архіві фото з повстанцем за горнятком чаю чи біля карти, на якій той вказує нібито місця переховування націоналістів, підпільник позбавлявся можливості уникнути цієї співпраці, чудово розуміючи, що на нього чекало після потрапляння такого фото до референтури Служби безпеки). Як вагомий аргумент для «налагодження співпраці» робили фото захоплених родичів, особливо дітей. Також фотографії оунівців і упівців використовувалися для антинаціоналістичних статей в офіційній радянській пресі (міській, районній, обласній, республіканській).

Ще один варіант використання фотосправи – у серпні 1949 р. силовики захопили сина Миколи Твердохліба-«Грома» та помістили в дитячий будинок м. Рогатин, де він перебував і навчався в першому класі під прізвищем Яків Олександрович Дигін. М. Твердохліб дав завдання Анні Дмитрів викрасти його сина, оскільки він і Ольга Герасимович надзвичайно переживали за долю дитини. Довелось навіть пообіцяти А. Дмитрів значну суму коштів. Чекісти прагнули використати батьківські почуття Миколи Твердохліба і Ольги Герасимович до сина та провести заходи (обіцяючи йому збереження життя і повернення сина), які змусили би «Грома» до співробітництва з органами МВС. Із цією метою оперативники сфотографували сина в різних ракурсах, а потім за допомогою вчителя написали лист (почерком сина) до батька і матері та разом із фотографіями передали «Грому» (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 109 (1954). Спр. 1. Т. 1. Арк. 26–27; Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 5. Арк. 33; Оп. 19 (1959). Спр. 6. Арк. 6).

Водночас перед репресивно-каральними органами стояли також складні завдання не лише виявити та знищити групу підпільників і повстанців,

але й зняти відповідних осіб з обліку, провести їхню ідентифікацію. Після 1945 р. усі націоналісти беруться на суворий облік, створюється картотека. Уже наприкінці 1940 – початку 1950-х рр. жодна справа, заведена на націоналіста (нерідко навіть у 1939–1941 рр.), не вважалася закритою; особи, які по ній проходили, не знімалися з обліку, допоки не було достовірно встановлено факт їх загибелі та додано фото вбитого підпільника. У розшукових справах середини 1950-х рр. зазначалися детальні описи прикмет на розшукуваних оунівців-утікачів, додавалися їхні фотографії (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 19 (1959). Спр. 17. Арк. 4). Ідентифікація тіл убитих була досить складною процедурою. Постійні морально-психологічні переживання, погане харчування, відсутність належного медичного забезпечення призводили до того, що за роки перебування в підпіллі людина зовнішньо дуже змінювалася та виглядала значно старше реального віку. Тому ідентифікувати її за наявним фото кількарічної давності було досить важко, а інколи й практично неможливо. Ще одним чинником, який ускладнював ідентифікацію, було те, що чекістам доводилося це робити вже після бою, який часто завершувався загибеллю підпільників і часто призводив до знівечення обличчя полеглих. Полегшували цю справу наявні описи та характеристики, якими рясніли всі кримінальні, оперативно-розшукові справи, записані від заарештованих, агентури, орієнтування за зброєю, одягом, особливими предметами, а також фотоальбоми в міськрайвідділах і обласних управліннях МДБ, МВС (захоплені під час військових операцій, у близьких і рідних, в окремих випадках вилучених із матеріалів польської поліції тощо).

Архіви колишніх обласних, центральних репресивно-каральних органів (теперішніх галузевих архівів СБУ та МВС) і досі містять цілі фотоальбоми підпільників та повстанців, які діяли на відповідних територіях. Вони створені самими чекістами. До них передусім увійшли фото живих націоналістів, які перебували в розшуку. Водночас тут зафіксовано значний масив полеглих. Усе це відбувалося після завершення чекістсько-військової операції. Ці фотоальбоми використовували на рівні одного з допоміжних засобів у боротьбі з підпіллям. Усвідомлюючи особливе значення фотоальбомів для ідентифікації загиблих, вище керівництво спецслужб не шкодувало для цього зусиль та коштів. Так, у стенограмі наради заступників начальників управлінь, начальників відділів 2-Н УМДБ і командирів дивізій військ МДБ західних областей України, яка відбулася 25–26 листопада 1947 р., заступник міністра МДБ УРСР

генерал-майор Віктор Дроздов звертався з вимогою фотографувати загиблих підпільників. Для підтвердження важливості таких заходів наводив розмову з начальником відділу 2-Н, заступника начальника УМДБ Станіславської області підполковником Арсенієм Костенком, який зазначав, що після ліквідації «Богдана» не було змоги його сфотографувати. Такий підхід Віктор Дроздов назвав некваліфікованою роботою, а тому вимагав, щоб подібні факти більше не повторювалися в розвідувальних органах: «...не до лиця Вам – людині, яка кожний квартал витрачає 180 000 рублів, не мати 5000, щоб сфотографувати «Богдана» (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 34 (1953). Спр. 2. Арк. 91). При цьому наказувалося завести в кожному управлінні альбоми всіх убитих і заарештованих членів ОУН та УПА, незалежно від характеру злочину та від того, впізнаний він чи ні. Для створення таких альбомів дозволялося використовувати будь-які фінанси з метою забезпечення якості фото. Кожна фотографія друкувалася у двох примірниках, одна – для МДБ. В альбомі не мало бути ніяких надписів. До нього долучалися довідки, в яких вказувалися всі ідентифіковані на фото особи (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 34 (1953). Спр. 2. Арк. 91). Заступник міністра Віктор Дроздов у цьому контексті наголошував: «Заведіть собі альбоми, без цього ми не можемо жити. За таких умов, коли підпільники мають псевдо і часто ці псевдо міняють, альбом має велике значення для ідентифікації підпільників. Саме головне і саме страшне, коли під час операції з ліквідації підпільників націоналіст виходить із криївки, стане в стороні, положить руки в кишені, і Ви його не впізнаєте, а якщо у Вас є фотокарточка, Ви її покажете командирі, за можливості солдатам, перед тим, як ідете на операцію, і тоді таких випадків не буде. <...> Бувають випадки, ми заходимо до хати, підпільник, який там перебуває, ховає зброю і говорить, що він господар цього будинку, а була би фотокарточка, ми би цю особу могли встановити, потрібно завести альбоми» (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 34 (1953). Спр. 2. Арк. 92). При цьому часто здійснювали порушення вимог ідентифікації загиблих повстанців. Для впорядкування цього МДБ УРСР видала директиву (31 травня 1947 р.) «Про порядок впізнання трупів убитих оунівських нелегалів», яка визнавала, що особовий склад після операцій знімав одяг і взуття вбитих, а при цьому тіла загиблих були настільки понівечені, що унеможливлювало їх упізнання, мало місце «безцільне фотографування трупів убитих у <...> позах, що не мають практичного значення при проведенні впізнання» (Веденєєв, Биструхін, 2007: 327–328).

Інколи полеглих націоналістів, особливо керівного складу, які мали вагоме значення, ретельно готували до посмертного фото. Більшості мили обличчя, голили, атропіном закапували очі, після чого вони розплющувалися і ставали чистими, змінювали одяг. Наприклад, тіло провідника Карпатського крайового проводу ОУН Василя Сидора-«Шелеста» після ліквідації відправили у м. Станіслав, де піддали обробці та впізнанню (ГДА СБУ. Ф. 65. С. 7443. Арк. 294–296).

Слід наголосити, що мали місце й непорозуміння стосовно виконання розпоряджень. Так, начальник УМДБ Станіславської області полковник Роман Крутов у 1947 р. в доповідній Віктору Дроздову звернувся з проханням пояснити, за рахунок яких засобів слід проводити фотографування вбитих оунівців і повстанців (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 57 (1953). Спр. 1. Т. 3. Арк. 123). У відповідь у пояснювальній записці від 14 липня 1947 р. заступник міністра державної безпеки УРСР генерал-майор Віктор Дроздов роз'яснював Р. Крутову, що фотографування тіл убитих націоналістів потрібно проводити за рахунок засобів згідно зі статтею 9; при цьому на звороті рахунку (розхідну суму) вказувати, по якій агентурній справі проходить убитий націоналіст (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 57 (1953). Спр. 1. Т. 3. Арк. 122). Зазначимо, що з 1947 р. розпочинається більш-менш чітка робота з ідентифікації загиблих націоналістів.

Зроблені фото використовувалися під час допитів заарештованих. Так, під час отримання зізнань Дарії Мальярчин 15 червня 1949 р. їй пред'являли фото вбитих підпільників (на фотографії вона впізнала працівницю референтури пропаганди Проводу ОУН Б. Світлик-«Світлану», «Долю») (ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 9112. Т. 2. Арк. 214).

Аналізовану проблему переконливо ілюструють численні документи репресивно-каральних органів, де зафіксовано значну кількість звітної інформації щодо ліквідації того чи іншого націоналіста, а через кілька місяців чи років нову його появу («воскресіння») на обліку або реальну (остаточну) загибель. Приклади хибно ідентифікованих націоналістів стосуються навіть вищих керівників (у Карпатському краї ОУН це явище мало масовий характер). Натомість на низовому рівні, де інформації, характеристик-описів і фото було значно менше, ситуація виглядала ще гірше. Часті помилкові спеціальні повідомлення від місцевих чекістів про загибель того чи іншого керівника зумовлювалися бажанням якомога швидше прозвітувати. За це вони отримували матеріальні заохочення, нагороди і звання. Звісно, такий стан

справ дратував вище керівництво, що змушувало низові структури більш ретельно ставитися до ідентифікації загиблих. Для перевірки агентурної інформації щодо встановлення достовірності факту загибелі підпільника чекістам нерідко доводилося проводити ексгумацію. Після цього дозволялося звітувати в центр і просити зняти повстанця з обліку. Наприклад, спецоргани отримали агентурні дані, що під час нападу 5 серпня 1946 р. на бійців винищувального батальйону (далі – ВБ) у с. Кушаківка серед інших був поранений комендант боївки СБ Солотвинського районного проводу ОУН Василь Грибович-«Богданко». 6 серпня 1946 р. він помер і був похований під виглядом жінки на цвинтарі с. Манява Богородчанського р-ну Станіславської обл. Для того щоб зняти з обліку відповідну особу, 7 серпня чекісти розкопали могилу, провели впізнання тіла, ідентифікацію та встановили, що це дійсно був «Богданко» (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 89 (1951). Спр. 42. Арк. 77зв.–78). Ще один подібний випадок трапився на Чернівеччині. Так, чекісти довідалися, що в результаті компрометації 30 травня 1947 р. есбістами окружного проводу ОУН був убитий і закопаний на кладовищі вказаного села Василь Лучак-«Буревій» (1924 р.н., ур.с. Руске Банилово Вашківського р-ну). Для перевірки інформації спецоргани таємно вилучили тіло «Буревія» з кладовища і провели впізнання (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 34 (1960). Спр. 7. Арк. 337). Подібні випадки мали місце впродовж усього періоду національно-визвольної боротьби в Карпатському краї ОУН, а також і в наступні роки (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 60 (1954). Спр. 3. Т. 1. Арк. 230; Оп. 109 (1954). Спр. 1. Т. 2. Арк. 95).

На початку 1950-х років облік усіх націоналістів вівся з особливою ретельністю. Пошук кожного, навіть рядового націоналіста, тривав до отримання достовірних та перевірених відомостей, і лише після цього місцеві репресивно-каральні органи просили дозволу в центральному апараті на зняття повстанця з обліку (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 12 (1960). Спр. 48. Арк. 128–129).

28 лютого 1956 р. чіткий порядок зняття підпільників з обліку змусив заступника начальника УКДБ при РМ УРСР по Станіславській області полковника Нечаєва писати пояснювальну записку начальникові 4-го Управління КДБ при РМ УРСР підполковнику Крикуну і просити списати з реєстру Дмитра Шекмана-«Свіста» як загиблого ще в лютому 1953 р. Підтвердженням цього стало виявлення та ідентифікація в червні 1956 р. тіла Д. Шекмана. До впізнання залучили дружину Прасковію Дмитроняк та дочку. Обидві підтвердили

приналежність речей розшукуваній особі (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 19 (1960). Спр. 3. Арк. 27–29).

Пояснюючи причини тривалого розшуку того чи іншого підпільника, чекісти писали, що з 1944 р. у західних областях України було ліквідовано велику кількість підпільників, тіла яких впізнати не вдалося, тому не виключали можливості, що багато з розшукуваних у свій час пішли у відділи ОУН та УПА і були ліквідовані під час проведення чекістсько-військових операцій, але не ідентифіковані, а тому не зняті з обліку. Тільки у Волинській області за період із 1944 по 1952 рр. ліквідовано понад 500 підпільників, тіла яких не вдалося опізнати. Органи МВС західних областей України, спрямовуючи основну увагу на боротьбу із залишками збройних відділів, не приділяли належної уваги активізації роботи з розшуку всіх підпільників. Тільки цим пояснюється той факт, що із загальної кількості 954-х нелегалів оголошено в розшук 360, розроблялися по справах-формуляра 58 і по справах попередньої оперативної перевірки 11 осіб. Решта розшукуваних нелегалів у розшук не оголошувалися і на оперативний облік не бралися. У результаті недооцінки розшукової роботи по відношенню до значної кількості нелегалів тривалий час не було ніяких даних про місця їх перебування. Так, не фіксується поява підпільників: 1944–1945 рр. – 459; із 1946–1947 рр. – 186; із 1948–1949 рр. – 161 (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 19 (1959). Спр. 12. Арк. 150).

Саме посмертні фото загиблих націоналістів є одним з яскравих прикладів репресивної політики радянської адміністрації щодо українського визвольного руху.

Висновки. Отже, в підготовці комплексного дослідження з історії українського визвольного руху (1940–1950-х рр.) вкрай необхідно залучати широкий комплекс різних видів джерел. Візуалізація фактологічної інформації дозволяє водночас розвантажити текст та інтерпретувати конкретний факт. Звісно, що як із будь-яким джерелом, з фотографіями необхідно здійснювати ретельну джерелознавчу роботу. Правильний підбір фотографій дає змогу простежити історичне явище в динаміці, отримати особливу інформацію, яка не могла бути зафіксована в жодному іншому – зовнішній вигляд, обмундирування, озброєння тощо. Фотоджерела з історії українського визвольного руху зберігаються в державних, галузевих архівах усіх рівнів, фондах музеїв, приватних колекціях, сімейних фотоархівах, видаються цілими фотоальбомами, публікуються в узагальнюючих дослідженнях, краєзнавчих і мемуарних нарисах, пресі тощо. Звичайно,

вони також дуже різні за своїм походженням та інформативністю – фото (групові, індивідуальні), які були створені радянськими репресивно-каральними органами, націоналістичними структурами, приватними установами та особами.

Націоналісти, навіть попри всі складнощі – брак технічних, витратних засобів і спеціалістів (ретельний нагляд силовиків за купівлею витратних матеріалів та особами, які володіли цією справою), сувору заборону фотографуватися (що могло і часто призводило до розконспірації) – все

ж намагалися залишити пам'ятку про надзвичайно важливий етап визвольної боротьби українського народу. До речі, радянські силовики також використовували фотосправу та фотокартки в боротьбі проти учасників ОУН і УПА (агентурно-оперативні розробки, розшукові справи, ідентифікація та дискредитація націоналістів, їхніх родичів тощо). Саме посмертні фото загиблих націоналістів є одним з яскравих прикладів репресивної політики радянської адміністрації щодо українського визвольного руху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусак М. Брати вогню. Коломия : Вік, 2004. 832 с.
2. Андрусак М. Брати грому. Коломия : Вік, 2005. 832 с.
3. Андрусак М. Брати просторів. Коломия : Вік, 2007. 840 с.
4. Борис М. Нескорена Долинщина. Літопис визвольних змагань. Мартирологи, біографії, спогади, документи, фотографії. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2002. 700 с.
5. Борис М. Нескорена Долинщина. Літопис визвольних змагань. Мартирологи, спогади, документи, фотографії. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2002. Кн. 2. 576 с.
6. Веденеев Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. Київ : К.І.С., 2007. 568 с.
7. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 2-Н. Оп. 109 (1954). Спр. 1. Т. 1.
8. ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 109 (1954). Спр. 1. Т. 2.
9. ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 110 (1954). Спр. 2. Т. 5.
10. ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 12 (1960). Спр. 48.
11. ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 19 (1959). Спр. 12.
12. ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 19 (1959). Спр. 17.
13. ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 19 (1959). Спр. 6.
14. ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 19 (1960). Спр. 3.
15. ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 34 (1953). Спр. 2.
16. ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 34 (1953). Спр. 2.
17. ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 34 (1953). Спр. 2.
18. ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 34 (1960). Спр. 7.
19. ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 57 (1953). Спр. 1. Т. 3.
20. ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 57 (1953). Спр. 1. Т. 3.
21. ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 60 (1953). Спр. 3. Т. 6.
22. ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 60 (1953). Спр. 3. Т. 6.
23. ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 60 (1954). Спр. 3. Т. 1.
24. ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 89 (1951). Спр. 42.
25. ГДА СБУ. Ф. 65. С. 7443.
26. ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 9112. Т. 2.
27. ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 110.
28. Гуменюк В., Якимюк С. Повстанські світлини зі сховку Володимира Якимюка «Аскольда». Львів : ПП Сорока Т.Б., 2007. 144 с.
29. Гуменюк В. Фотограф УПА «Липкевич». Український визвольний рух. Львів : Видавництво «Мс», 2003. Збірник 1. С. 159–164.
30. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів : Добра справа, 2003. 464 с.
31. Реабілітовані історією. Івано-Франківська область. У п'яти томах / ред.кол. Б. Томенчук та ін. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. Т. 2: Місто Івано-Франківськ, Богородчанський, Верховинський, Надвірнянський райони. 648 с.
32. Яворівський фотоархів УПА. Львів : Сполом, 2005. 236 с.

REFERENCES

1. Andrusiak M. Braty vohniu [Brothers of Fire]. Kolomyia: Vik, 2004. 832 s.
2. Andrusiak M. Braty hromu [Brothers of Thunder]. Kolomyia: Vik, 2005. 832 s.
3. Andrusiak M. Braty prostoriv [Brothers of spaces]. Kolomyia: Vik, 2007. 840 s.
4. Borys M. Neskorena Dolynshchyna. Litopys vyzvolnykh zmahan. Martyrolohy, biohrafii, spohady, dokumenty, fotohrafii [Unconquered Valley. Chronicle of liberation struggles. Martyrologists, biographies, memoirs, documents, photographs]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria, 2002. 700 s.

5. Borys M. Neskorena Dolynshchyna. Litopys vyzvolnykh zmahan. Martyrolohy, spohady, dokumenty, fotohrafii [Unconquered Valley. Chronicle of liberation struggles. Martyrologists, memoirs, documents, photographs]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria, 2002. Kn. 2. 576 s.
6. Viedienieiev D., Bystrukhin H. Dvobii bez kompromisiv. Protyborstvo spetspidrozdiliv OUN ta radianskykh syl spetsoperatsii. 1945 – 1980-ti roky [Duel without compromise. Confrontation between OUN special forces and Soviet special operations forces. 1945 – 1980s]. Kyiv: K.I.S., 2007. 568 s.
7. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (dali – HDA SBU) [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (hereinafter – GDA SBU)]. F. 2-N. Op. 109 (1954). Spr. 1. T. 1.
8. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2-N. Op. 109 (1954). Spr. 1. T. 2.
9. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2-N. Op. 110 (1954). Spr. 2. T. 5.
10. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2-N. Op. 12 (1960). Spr. 48.
11. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2-N. Op. 19 (1959). Spr. 12.
12. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2-N. Op. 19 (1959). Spr. 17.
13. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2-N. Op. 19 (1959). Spr. 6.
14. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2-N. Op. 19 (1960). Spr. 3.
15. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2-N. Op. 34 (1953). Spr. 2.
16. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2-N. Op. 34 (1953). Spr. 2.
17. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2-N. Op. 34 (1953). Spr. 2.
18. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2-N. Op. 34 (1960). Spr. 7.
19. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2-N. Op. 57 (1953). Spr. 1. T. 3.
20. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2-N. Op. 57 (1953). Spr. 1. T. 3.
21. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2-N. Op. 60 (1953). Spr. 3. T. 6.
22. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2-N. Op. 60 (1953). Spr. 3. T. 6.
23. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2-N. Op. 60 (1954). Spr. 3. T. 1.
24. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 2-N. Op. 89 (1951). Spr. 42.
25. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 65. S. 7443.
26. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 65. Spr. 9112. T. 2.
27. HDA SBU [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. F. 71. Op. 6. Spr. 110.
28. Humeniuk V., Yakymiuk S. Povstanski svitlyny zi skhovku Volodymyra Yakymiuka «Askolda» [Insurgent photos from the hiding place of Volodymyr Yakymyuk Askold"]. Lviv: PP Soroka T.B., 2007. 144 s.
29. Humeniuk V. Fotohraf UPA «Lypkevych» [Photographer of the UPA "Lipkevych"] // Ukrainyky vyzvolnyi rukh. Lviv: Vydavnytstvo «Ms», 2003. Zbirnyk 1. S. 159–164.
30. Kyrychuk Yu. Ukrainyky natsionalnyi rukh 40 – 50-kh rokov XX stolittia: ideolohiia ta praktyka [Ukrainian national movement of the 40 - 50s of the XX century: ideology and practice]. Lviv : Dobra sprava, 2003. 464 s.
31. Reabilitovani istoriiei. Ivano-Frankivska oblast. U piaty tomakh [Rehabilitated by history. Ivano-Frankivsk region. In five volumes] / [red.kol. B. Tomenchuk, V. Lukian, Ya. Doroshenko ta in.]. – Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2001. T. 2: Misto Ivano-Frankivsk, Bohorodchanskyi, Verkhovynskyi, Nadvirmianskyi raiony. 648 s.
32. Yavorivskyi fotoarkhiv UPA [Yavoriv Photo Archive of the Ukrainian Insurgent Army]. Lviv: Spolom, 2005. 236 s.